

ANATOLE FRANCE ÉS A SZKEPTICIZMUS

MÉSZÁROS ANDRÁS

Az előadás címét olvasva biztosan felteszik a kedves kollégák és kolleginák a kérdést, hogyan került a csizma az asztalra? Mit keres egy filozófiai konferencián Anatole France, aki egyrészt nem volt filozófus, másrészt akit halálakor a szürrealisták, nevezetesen Breton „hullának” és „az emberi szolgálékúság egy kis darabjának” nevezett. Az ellenvetést, hogy France nem volt filozófus, könnyedén visszapöccintem, mert kevés olyan regényíróval találkozunk a világirodalomban, aki annyi filozófust szerepeltetett volna műveiben, és annyi bölceleti kérdést tett volna fel, mint ő. Tehát minimálisan a szokásos „filozófia és irodalom” címszó alatt érdemes végigtekinteni a munkásságát. Ami pedig a szürrealisták baromságát illeti, arra nem is érdemes szót vesztegetni. Hiszen ha volt szerző, aki művei legjelentősebb alakjaiban, de magánéletében is az egyéni szabadságot képviselte, akkor az France volt. Mindemellett bevezetőként engedjétek meg, hogy a téma megragadását illetően megosszam veletek néhány kételyemet:

Erősen kételkedem abban, hogy képes vagyok-e filozófiai jellegű előadást tartani, annak ellenére, hogy a címben szerepel a „szkepticizmus” kifejezés, és annak ellenére is, hogy A. France több művében és lejegyzett beszélgetéseiben is felemlegeti Pürrhón nevét. Nem lehet filozófiai szöveg, mert France-nak a szkepticizmusról tett kijelentései és több művének szkeptikus hangvétele ellenére, ezekből a megnyilvánulásokból nem lehet rendszert alkotni. Így látta ezt Halasy Nagy József is, aki (még mint csak Nagy József) ezt írta róla: „Rendszere, mibe gondolkodását össze lehetne foglalni, neki sincs, mint a szkeptikusoknak általában.”¹ Egyébként is: France nagyon élesen elhatárolódott mindenfajta metafizikától. A metafizikai rendszereket egyrészt olyan eszközöknek tekintette, amilyenek az ő korában használt csillagászati távcsövekben található finom dróthálók voltak. Azok nem segítettek abban, hogy élesebben lássuk a csillagokat, de ahhoz jók voltak, hogy négyzethálót alkotva az égitesteket elhelyezzék a térben. Másrészt azt tartotta ezekről a rendszerekről, hogy elvesznek a világból mindent, ami megvan benne, és hozzáteszik, ami nem volt meg. Vagyis a metafizika egy intellektuális játék. Akárcsak az irodalom – tehetnénk hozzá, mégpedig M. Kundera szellemében, aki szerint a modern regény a modern ember metafizika-pótléka.

¹ Dr. Nagy József: France Anatole. *Uránia*, 1909. 223.

Abban is kételkedem, hogy az irodalomtörténeti szempont megfelelné. Vagyis nem fogok senkit sem untatni annak felvázolásával, hogyan változott France stílusa és világszemlélete a kezdeti írásaitól, azaz *Sylvestre Bonnard vétkétől* a kritikusai időszakon és az epikureusi főműveken, tehát a *Thaïson*, *A Lúdláb Királynőn*, az *Epikuros kertjén*, *A vörös liliumon* és a *Szent Klára kútján* keresztül Bergeret professzorig, azaz a *Jelenkori történetig*, *A fehér kövön látomásáig*, *A pingvinek szigetéig* és az *Angyalok lázadásáig* – hogy csak a csomópontokat említsem, és kihagyjam közben a novellákat. Vagyis azzal, hogyan billent át France filozofáló és esetlen alteregója egy kedves, kételkedő, csirkefogó, de ugyanakkor rendkívüli műveltséggel rendelkező abbé figurájába, miközben France maga a Dreyfus-ügy hatására közügyeket is felvállaló etikai szocialistává vált. Ez az utóbbi alakváltás ugyanis kedvenc témája volt a szocializmusban művelt értelmezéseknek, de eltakarta France valódi alakját. Arról nem is szólva, hogy France intellektualizmusa olyan szempontokat adott neki, melyek lehetetlenné tették, hogy őt a pártpolitikuskok maguk közé számíthassák. Visszatérve az irodalomtörténethez: Ebben az esetben hatástörténeti megjegyzéseket is kellene tennem. Például utalnom kellene arra, miben függött France Renan nézeteitől, esetleg éppen a metafizika elutasításával kapcsolatban: „...*egyikük sem alkot magának a skepsisből metafizikát, hanem mindegyik csak arra használja kételyét, hogy vele a világ egy részét kizárva érdeklődése köréből, annál inkább élvezhesse a másik, a szebbik részét*”² – írja erről a viszonyról Szekffü Gyula. És Szekffü véleményét ütköztetnem kellene Halasy Nagy József állításával, miszerint aligha lehet igaz ez a függőség, mert „*gondolatokat lehet tanulni, de gondolkodást nem. Arra születni kell. France, Renan és Voltaire szellemi rokona (...) Ismeri mind a kettőt, ébresztő hatással lehettek is rá, de skepticismusát lelki alkotásának köszönheti*”.³ Én ehhez a véleményhez tartanám magam, hiszen éppen a kétely az, ami nyomán France-nak ellenvetései voltak a bevett egyházakkal és magával a kereszténységgel szemben is. Tudta, hogy a legnagyobb hiábavalóság a hit abszurditását a mindent átfogó szeretet képtelenségével összekapcsolni. Ezért a szépség felé hajlott, és úgy vélte, hogy a világ az esztétizálás nélkül elviselhetetlenné válna. És ez nem Renan. Talán inkább Hrabal, akinek a regénybeli főpincére az élete végén jut el a felismerésig, hogy az élet nem szép, de ha olyannak próbáljuk látni és láttatni, akkor élhető lesz, és „az elképzelhetetlen valósággá válik”.

És legalább ugyanannyira erős a kételyem a tekintetben is, hogy az irodalomtudomány szemszögéből megragadhatnám a témát, és ezért nem

² Szekffü Gyula: Anatole France. *Budapesti Szemle*, 1910. 371.

³ Dr. Nagy József, I. m. 223.

fogom elemezgetni azokat a narratológiai módszereket, ahogyan France – az egyébként gyakran nagyon sovány – történeteiben belül megjeleníti az általa kedvelt filozófiai nézeteket. Akkor ugyanis a komparatistika eszközeivel is élnem kellene, és össze kellene hasonlítanom France módszerét a nagy elődök, Rabelais, Diderot, De Sade márkijelű eljárásmodjaival, vagy pedig a hozzá közelítő Karel Čapeknek, illetve az utóbbi néhány évtizedben ugyancsak franciául író Milan Kunderának a filozófiát az irodalmi szöveg szerves részeként kezelő módszerével. Ha ezt tenném, akkor France ellenében cselekednék, mert ő lehetetlennek tartotta az objektív kritikát. Szerinte a *„jó kritikus az, aki elbeszéli a remekművek társaságában átélt kalandjait (...) A legjobb, amit tehetünk, az, ha elismerjük, hogy mindig önmagunkról beszélünk, valahányszor nincs erőnk a hallgatásra. Ha a kritikus őszinte akar lenni, így kellene beszélnie: Uraim, beszélni fogok magamról, Shakespeare alkalmából, vagy Racine, Pascal, Goethe alkalmából. Az alkalom meglehetősen szép.”*⁴

Most már talán elengedhetem a kételyeimet, és France alkalmából mondom valamit a szkepticizmusról. Persze, abban a formában, ahogyan azt France láttatja velünk. Pontosabban: velem. Még pontosabban: hogy én is magamról beszélhessek. És ehhez France szövegeit fogom felhasználni. Az alkalom meglehetősen szép.

Első sorban hadd foglaljam össze, mit is gondolt, illetve mondott France a szkepticizmusról. Két esetben fejtette ki ezirányú nézeteit. A legtömörebb formában a Paul Gsell által lejegyzett beszélgetéseiben, mégpedig azon alkalmából, amikor elmagyarázta, miért is dolgozta fel Jeanne d' Arc életét, és hogy neki – szkeptikusnak kikiáltott emberként – joga volt-e egy szent alakjához nyúlania.⁵ France azzal kezdi „Hiszekegyét”, hogy felsorolja a francia irodalom nagyjait, Rabelais-t, Montaigne-t, Molière-t, Voltaire-t, Renant, akik – szerinte – mind szkeptikusok voltak, és akikre ő felnéz. Ezután két – első olvasatra talán egymásnak ellentmondó – vélemény következik. Az első: *„A nagy szkeptikusok (...) csak a tagadást tagadták. Mindazt támadták, ami megköti az értelmet és az akaratot. Küzdöttek az elállatiasító tudatlanság ellen, az elnyomó tévedés, a zsarnok türelmetlenség, a kínzó kegyetlenség, a gyilkos gyűlölet ellen. Azzal vádolják őket, hogy hitetlenek voltak. Először azt kellene tudni, hogy erény-e a hívés és hogy az igazi szilárdság nem az-e, mikor kétségbe vonjuk azt, amiben semmi okunk sincs hinni.”*⁶ Néhány sorral később aztán megjegyzi, hogy nem bízik meg feltétlenül az értelemben, mert

⁴ Anatole France: *A Szajna partján*. Révai Kiadás, Budapest, é. n. VIII-IX. Ford. Lehel István.

⁵ Paul Gsell: *Anatole France beszélgetései*. Dante Kiadás, Budapest, é. n. 60-64. Ford. Sztrokay Kálmán.

⁶ Uo. 61.

gyenge és megvannak a határai. De – és ez a „de” nagyon fontos – nincs más módunk megismerni önmagunkat és a világot a maga viszonylagosságában. Diderot egy szellemes hasonlatát hozza fel, mely szerint a sötét éjszakában, a sűrű erdőben csak egy pislákoló mécse mutatja az utat, mire jön egy teológus, és elfújja ezt a mécsest. És ettől a hasonlattól már csak egy lépést kell tenni, hogy France kijelenthesse, hogy ha a szent szűz bírái nem fanatikus hívők, hanem szkeptikus bölcsek lettek volna, akkor nem ítélik máglyahalálra. France-t idézve: „... a szkepticizmus a legemberibb érzelmeket sugallja, s mindenkor tilt minden büntetett.”⁷

France-nak ez a vallomása tartalmazza azokat a témákat, amelyek állandóan visszatérnek műveiben: az értelem felmagasztalását a hittel szemben (amihez nála még kapcsolódik a kereszténység szépség- és életellenességének az elutasítása), a megismerés (kiemelten a történelmi megismerés) relativizmusát és az igazság sokszínűségét. A kereszténység szépség- és életellenességének a legplasztikusabb bemutatását a *Thaiszban* kapjuk. Paphnutius, a remete ki akarja szabadítani Thaiszt, a kurtizánt „a föld tisztátalan szerelmeiből”, hogy Jézusnak adhassa jegyesül, és ez sikerül is neki. De a történet végén Thaisz, a volt kurtizán az, aki megdicsőül, Paphnutius pedig rádöbben arra, hogy „*nincs más valóság, mint a földi élet és az élők szerelme*”, és ő maga, aki már nem tudja megmenteni magának Thaiszt, a legelrettetőbb csúfsággal az arcán kárhozik el. Ami egy másik változata a *Lúdláb Királynő* abbéja által hangoztatott tételnek, miszerint a szentté válás legjárhatóbb útja az, ha előtte kipróbáljuk a legtiltottabb és leginkább büntetett cselekedeteket. Elég csak bűnbánatot tartanunk. A történelmi emlékezet viszonylagosságát és a jelenben szunnyadó jövő felismerhetetlenségét Pontius Pilátus demonstrálja a *Judea helytartója* c. novellában, ahol Pilátust nyugdíjas korában egy fürdőhelyen megszólítja régi barátja, aki akkor tartózkodott Jeruzsálemben, amikor a Bibliából ismert nevezetes esemény megtörtént, és megkérdezi Pilátust, emlékezik-e egy Názáreti Jézus nevezetű emberre. Mire Pilátus, hosszú gondolkodás után azt válaszolja: „*Názáreti Jézus? Nem emlékszem.*” Az *ember tragédiája* főszereplőjének, fra Giovanninak a Sátán megmutatja, hogy a „fehér igazság” magában foglalja az össze színt, vagyis sosem egyértelmű. És akkor, amikor a fráter meglátja a világ szépségét, és azt, hogy ez a szépség lehet – akárcsak az addig keresett igazság – fehér, de nem tiszta, megszállja őt az áhítat.

A második eset, amikor France expressis verbis a szkepticizmusról és magáról Pürrhonról írt, Victor Brochard egy tanulmányára reagálva történt abban az időben, amikor a *Temps* kritikusa volt. Ez a rövid írása azért is figyelemreméltó, mert megjelenik benne a művelt és sokat olvasó L*** tisztelendő,

⁷ Uo. 64.

aki hasonló alak, mint Doni Adone páter a *Szent Klára kútja* kötetében. Ők ketten, no és persze *A Lúdláb Királyné* főszereplője, Coignard abbé, azok az egyháziak, akikre France a maga ateizmusa ellenére felnéz, mert bennük és általuk jelenítődik meg az, amit France a kereszténységtől elvárt: a tudás, a szeretet és a megbocsátás. Persze, az illető tisztelendőben az egyház nem bízott, mert az gondolkodásában előnyben részesítette a logikát a meggyőződéssel szemben. Nos, ez az L*** tisztelendő mondta France-nak, hogy Pürrhon gyakorolta azokat az erényeket, amelyeket később a kereszténység szentesített. Sőt, a tisztelendő szerint sok keresztény filozófus is Pürrhon követője, mert sok kérdést eldöntetlenül hagynak. Ezért – mondja továbbá a tiszteletes – „*még ma is bölcs dolog Pyrrhont követni, ha már az embert az a balszerencse éri, hogy nem hívő keresztény*”.⁸ Az itt idézett rövid mondat szövegkörnyezetének ismerete nélkül is erősen kihallatszik a szövegből France finom ironiája. És ez a rendkívül kiterjedt, de ugyanakkor alapos tudáson nyugvó írónia az, ami ennek a rövid írásnak a végén is megjelenik, amikor France egy vissza-visszatérő témája – a társadalmi szokásokhoz való alkalmazkodás – révén a következőt jelenti ki: „... a szkepticizmus sohasem állította, hogy nem szabad alkalmazkodni a szokásokhoz és hogy nem kell az erkölcsi föladatokat teljesíteni. Pyrrhon is ezen a nézeten volt, anélkül, hogy a bizonyosságot várta volna. Hasonlóképpen taníthatta a mi Gassendink a teológiát, anélkül, hogy hitt volna Istenben. És Gassendi nagyon becsületes ember volt.”⁹

És ha már Gassendi hitetlenségénél járunk, akkor hadd említsük fel itt a *Thaiszból* Nikiász alakját, aki a regény nevezetes „lakomáján”, ahol egymásnak ütköztek a korabeli filozófiai és teológiai érvek, és ahol megjelenik a korai kereszténység is, szkeptikus álláspontot képvisel a világ teremtésével kapcsolatban. France másutt is kifejtette azt a nézetét, hogy a teremtés aktusa nemcsak abszurd, hanem logikailag lehetetlen is, hiszen ha Isten az abszolút tökéletesség és teljesség, akkor hogyan hozhatott létre magán kívül egy új világot? Mit is mond Nikiász? „*Tudjuk, Marcus, hogy Istened teremtette a világot. Ez mindenesetre nagy válság lehetett az életében. Hiszen már egy öröklét óta létezett, mielőtt rászánta volna magát erre a cselekedetre. De ha igazságos akarok lenni, el kell ismernem, hogy helyzete csakugyan kényes volt. Hogy tökéletes maradjon, tétlennek kellett lennie, viszont ha be akarta bizonyítani önmagának, hogy csakugyan létezik, cselekednie kellett. Te arról biztosítasz, hogy a cselekvésre határozta el magát. El is hiszem neked, bár egy tökéletes isten részéről ez megbocsáthatatlan elhamarkodottság.*”¹⁰ De Nikiász nemcsak ironizálni tud, hanem a legkomolyabb filozófiai kérdést is

⁸ Anatole France: *A Szajna partján*, 13.

⁹ Uo. 20.

¹⁰ Anatole France: *Thaisz*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978. 73. Ford. Szerb Antal.

felteszi: „...nem látok különbséget a minden és a semmi között. Még a szavak is hiányoznak, úgy látszik, ahhoz, hogy meg tudjuk különböztetni. A végtelen teljesen olyan, mint a semmi: mindegyikük felfoghatatlan. Nézetem szerint a tökéletesség nagyon sokba kerül: az ember egész lényével fizet érte, és hogy elérjük, meg kell szünnünk létezni. Ez alól a balszerencse alól még Isten sem mentes, amióta a filozófusok a fejükbe vették, hogy tökéletesítik Őt. Ezek után, ha nem tudjuk, mit tesz az: nem lenni, akkor azt sem tudhatjuk tulajdonképpen, mit tesz az, lenni. Nem tudunk semmit.”¹¹ Míg a fiktív Nikiász szövegét idéztem, az alatt az idő alatt azért mindannyian tudatában voltunk annak, hogy a szerző nem más, mint France. A szkeptikus France. Ezek után ki vonja kétségbe azt, hogy lehetséges-e filozófiai szeánszon France-ról beszélni?

Lezárásképpen előbb hadd álljon itt Halasy Nagy József tökéletes jellemzése France-ról: „Olyan France Anatole, mint valami köztünk felejtett görög dekadens, ki Epikuros istentelenségét és életbölcsségét Pyrrhon szeretetreméltó kételkedésével párosítja. Ez a gondolkodást kedveltette meg vele, amaz az élet élvezetét tűzte célul eléje. Az epikureus idegenkedik a nyilvános élet zajától, a szkeptikus tartózkodik a határozott ítélettől. Az ő vallása — mint a haldokló hellén világ bölcseie — a philosophia, abban a formájában, mely nem akar tudomány lenni, hanem életnézet. France Anatole, ez a nagy pogány, kedveli a művészetet, nagyrabecsüli a formát, megőrzi lelke szabadságát és egyéniségét, mint görögjei. Nem hisz a vallásban, mint Epikuros és a felvilágosodás századának emberei; velük együtt megveti a fanatizmust és a vallásos ábrándokat. A szentek életében a megragadó költőiséget, a theologusok műveiben az elme csodálatos tornáját látja.”¹²

A második lezárás egy France-idézet az Epikuros kertjéből: „Minél többet gondolkodom az emberi életéről, annál inkább azt hiszem, hogy tanúnak és bírónak az Iróniát és a Könyörületet kell mellé állítani (...) Az Irónia és a Könyörület két jó tanácsadó. Az egyik mosolyával kedvessé, a másik, ki könnyezik, szentté teszi az életet. Az Irónia, ahogy gondolom, éppenséggel nem kegyetlen. Nem csipkedí sem a szerelmet, sem a szépséget. Szelíd és jóakaratu. Nevetése lecsendesíti a haragot, és megtanít bennünket kinevetni a gonoszokat és az ostobákat, akiket nélküle még elég gyengék lennének meggyűlölni.”

Örülök, hogy France alkalmából mindezt elmondhattam. És az alkalom „meglehetősen szép volt”.

¹¹ Uo. 70-71.

¹² Dr. Nagy József, I. m. 221.